

УДК 261. 7 (477. 42)

В. Р. Бернацький,*аспірант Рівненського державного гуманітарного університету*

ЗАКРИТТЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ У 1920–1930-Х РР.

У статті відображено процес закриття культових споруд на Волині-Житомирщині у 1920–1930-х рр., визначено характер і масштаби цього напрямку антирелігійної кампанії більшовицького режиму.

Ключові слова: Волинь-Житомирщина, антирелігійна кампанія, державно-церковні відносини, культові споруди.

Закрытие культовых сооружений на Волыне-Житомирщине в 1920–1930-х гг.

В статье отображен процесс закрытия культовых зданий на Волыне-Житомирщине в 1920–1930-е гг., определены характер и масштабы этого направления антирелигиозной кампании большевистского режима.

Ключевые слова: Волынь-Житомирщина, антирелигиозная кампания, государственно-церковные отношения, культовые здания.

Closing of cult buildings is on Volyn-Zhytomyr in 1920–1930 th

In the article the process of closing of cult buildings is represented on Volyn-Zhytomyr in 1920–1930th, certainly character and scales of this direction of anti-religious campaign of the bolshevist mode.

Keywords: Volyn-Zhytomyr, anti-religious campaign, state church relations, cult buildings.

Наукова проблема партійно-державної релігійної політики 1920–1930-х рр. дедалі більше знаходить висвітлення у вітчизняній історіографії. Українські вчені розкривають різні аспекти антирелігійної політики більшовицького режиму. Проте дослідницька увага зосереджена загалом на темах, які відображають всеукраїнський контекст, а регіональна специфіка релігійного життя чи антирелігійної політики влади ще недостатньо вивчена. У зв'язку з цим постає завдання визначити характер та масштаби процесу закриття культових споруд на Волині-Житомирщині – досить специфічному в етнографічному відношенні регіоні. Вирішення даної проблеми сприятиме написанню більш ґрунтовних узагальнюючих праць.

Масштаби й динаміка закриття культових споруд впродовж 1920–1930-х рр. синхронізувались із загальними тенденціями антирелігійної політики більшовицького режиму. Відповідно, у 1920-х рр. органи влади хоча не вдалися до масового закриття храмів, однак використовували для цього будь-яку нагороду: підтримували сфальсифіковані “клопотання” місцевих активістів, перешкоджали оформленню необхідних документів на право володіти храмом, складали акти про аварійний стан будівлі тощо. Загалом статистичні дані 1920-х рр. свідчать про неухильне зменшення кількості молитовних будинків. Станом на 1927 р. в Україні було 10987 культових споруд – у порівнянні з 1914 р. кількість православних церков скоротилась на 23,6%, іудейських синагог – на 23,3%, сектантських будинків молитви – на 27,9% [5, с. 238]. Ці цифри підкреслюють загальне спрямування більшовицької політики до всіх конфесій. Разом з тим, визначаючи масштаби закриття культових споруд у 1920-х рр., треба брати до уваги той факт, що частина храмів зазнала руйнації під час Першої світової війни та була закрита більшовиками (без оформлення) у перші роки їхнього утвердження в Україні.

На Волині-Житомирщині в середині 1920-х рр. 90% релігійних громад користувалися культовими спорудами (цей показник не включає кількості молитовних будинків сектантів). У ряді випадків новоствореним громадам вдавалось навіть укласти угоди на використання культових приміщень. Позитивна динаміка такого явища впродовж кількох років мала місце, зокрема у Коростенському окрузі. Так, станом на 1925 р. в окрузі було 299 громад і 264 молитовних будинків, а у 1926 р. – відповідно 301 громада і 272 будинки [3, арк. 2]. Тобто, показник використання громади культових споруд збільшився від 88% до 90%.

Незаконно відібрані у віруючих храми поверненню не підлягали, що закріплювалось особливим рішенням Антирелігійної компанії ЦК КП(б)У від 8 червня 1924 р. Щоправда, в окремих випадках місцеві органи влади (з нез’ясованих причин) намагались підтримати клопотання віруючих про повернення їм культових споруд. В АБМР зберігся цікавий документ – лист голови Бердичівського окрлідвідкому (заступника зав. адмінвідділом) до Президії окрвиконкому від 26 серпня 1924 р., де він звертався з проханням відібрану (зайняту незаможниками), релігійній громаді дрібних торговців [1, арк. 496].

У з’ясуванні питання долі багатьох культових споруд певною мірою показовим може бути приклад з історії костелу босих кармелітів у Бердичеві – пам’ятки архітектури XVII–XVIII ст. і святого місця для

католиків України і Польщі, Націоналізовані більшовицькою владою приміщення кармелітського монастиря (громада використовувала тільки храм) невдовзі були перетворені на комунальні і доведені до антисанітарного стану, де “знайшли собі притулок контрабанда, проституція та нетрудовий елемент”. У безгосподарності й неподобствах органи влади звинувачували католицьку громаду.

В жовтні 1925 р. місцева газета “Радянських шлях” переконувала громадськість у необхідності перетворення кармелітського монастиря на музей [6]. За постановою Радпарткому УСРР від 20 серпня 1927 р. територію монастиря було оголошено державним історико-культурним заповідником. В лютому 1928 р. уповноважений громади римо-католицької парафії кармелітського костелу св. Варвари М. Петрівський змушений був передати згідно інвентарного опису все костельне майно (стародруки, картини, хоругви, меблі, срібні предмети культу) до держмузею Бердичева [2, арк. 18–19].

У боротьбі проти УАПЦ місцева влада фактично ліквідувала діяльність автокефальної громади в Житомирі, передавши церкву Різдва Богородиці військовій частині – у 1927 р. приміщення архієрейського подвір’я зайняв антирелігійний полк 44-ої стрілецької дивізії. У 1929 р. за звинуваченням у діяльності СВУ було заарештовано протоієрея М. Хомичевського (відбував покарання на Далекому Сході).

У 1920-х рр. досить поширеною була практика, коли місцеві органи влади спочатку перешкоджали утворенню громади, а потім на підставі відсутності релігійної громади закривали молитовні будинки. Такі храми, як “безхозні”, необхідно було закривати у першу чергу, про що постійно наголошували відповідні інстанції. Наприклад, у планах роботи відділу культів Бердичівського окружкому за 1927–1929 рр. неодноразово ставилось завдання закрити молитовні будинки в Бердичеві та інших населених пунктах, в яких не організовано релігійних громад. Очевидно, у ряді випадків місцева влада, закриваючи храми, керувалась не тільки мотивами антирелігійної боротьби, а й суто прагматичними інтересами. По-перше, згідно чинного законодавства, у тому числі інструкції від 27 квітня 1923 р., всі культові споруди та їхнє майно належало державі й тільки тимчасово знаходилося у користуванні релігійних громад. По-друге, у багатьох храмах зберігались меблі, посуд, скатерки та ін. . не культові речі, серед яких (згідно облікових описів майна) траплялись цінні предмети (наприклад, дубові різьблені шафи, рулони дорогої матерії, порцелянові сервізи тощо) [4, арк. 177–178]. Після закриття церкви все майно вилучалось і передавалось різним державним установам, особливо, коли культову

будівлю передбачалось використовувати у господарських цілях або розібрати на будівельний матеріал; окремі найбільш цінні речі потрапляли до кабінетів або приватних помешкань місцевих керівників.

Стрімке масове закриття храмів відбулось на переломі 1920–1930-х рр. Згідно звітних документів ВУЦВК, за період з 1 жовтня 1929 р. по 1 жовтня 1930 р. на території України з дотриманням усіх формальностей законодавства – остаточного рішення Секретаріату ВУ ЦВК (пізніше дозвіл на закриття храмів надавала Президія Верховної Ради УРСР) було закрито 379 молитовних будинків, із них 260 православних, без санкції ВУ ЦВК закрили майже вдвічі більше – 719, сумарно складаючи 1098 храмів [5, с. 235]. Впродовж 1930-х рр. динаміка закриття культових споруд в Україні виглядала так: у 1932 р. залишилось понад 8000 діючих храмів, у 1934 р. – 2753, у 1936 р. – 1116; а також 3371 – не діючих [5, с. 234]. Здійснивши аналіз темпів колективізації з темпами закриття церков протягом 1930-х рр., О. Ігнатуша вказує на синхронність цієї тенденції: “Чисельність колективізованих одноосібних селянських господарів з 30% восени 1930 р. піднялися до показника 70% у 1932 р. та 96% у 1937 р. Церква майже повторювала цю сектантську числом втрачених і зруйнованих храмів” [5, с. 235].

Прикладом прийняття рішень про закриття храмів на Волині-Житомирщині можуть бути, зокрема, протоколи бюро Волинського окружного КП(б)У та антирелігійної комісії при агітпропі ОПК за жовтень-грудень 1929 р. На одному із таких засідань ці органи влади ухвалили рішення про закриття Серафимівської російської та Михайлівської української (автокефальної) церков в Житомирі. Підстави для її закриття висувались різні: стосовно першої – відсутність п’ятидесятки та недотримання положень про реєстрацію, стосовно другої – закінчення терміну угоди. Пропонувалось протягом трьох тижнів провести агітаційно-підготовчу роботу (широко опублікувати рішення зборів трудових колективів про необхідність закриття цих храмів) та надіслати всі матеріали до ВУ ЦВК. У тому ж протоколі Пулинському райвиконкому висувалось завдання відібрати у жителями села Новопілля Мотрі Мелешко власне обійстя (будинок, клуню та ін. будівлі), оскільки там проводили свої зібрання сектанти-молокани [7, с. 56]. На іншому засіданні антирелігійної комісії ОПК (18 грудня 1929 р.) розглядали питання про закриття церков в селах Луки Іванівського та Гуменини Коростинівського районів, Покровської церкви в Житомирі, церкви і монастиря в селі Мальованка Житомирського району (культові споруди передавались школі), двох церков в селі Тригир’я Житомирського району (одну із них пропонувалось використати на

розширення шкільного приміщення), про закриття недобудованої церкви в селі Некраші Черняхівського району (пропонувалось догівір 1923 р. на будівництво церкви анулювати, а будівельні матеріали передати для будівництва школи), про використання закритих церков в Новоград-Волинську (райпартком мав перевірити можливість перебудови їх на культ просвітні установи, а у випадку непридатності використання дати санкцію на знесення) [7, с. 57].

Закриття значної кількості храмів на місцях здійснювалось у доволі брутальний спосіб – без дотримання навіть елементарних формальностей. Так, в селі Мокалевичі Малинського району актив сільради без будь-якого оформлення закрив церкву та заарештував двох священників. В Лугінах група євреїв-ремісників, не дочекавшись дозволу райвиконкому, самовільно захопила синагогу для влаштування там майстерні. В Ємільчино та селі Виступовичі Овруцького району закрили синагоги без достатньої кількості підписів: збираючи підписи людям, погрожували, у голосуванні брали участь неповнолітні. В селі Горщик Житомирського району та в Барашах незаконно було закрито лютеранську кірху та католицький костел; в обох випадках за закриття цих культових споруд голосували виключно євреї та українці, ігноруючи протести німців і поляків [7, с. 60]. Одночасно порушувались постанови щодо процедури зняття дзвонів та передачі їх Рудметалторгу (постанова Секретаріату ВУ ЦВК від 11 грудня 1929 р. № 35/428 та інструкція НКВС від 17 грудня 1929 р. № 313). Деякі голови сільрад тлумачили ці постанови на свій розсуд, на основі чого забороняли релігійним громадам дзвонити під час богослужінь [7, с. 61]. Оскільки подібні порушення викликали обурення з боку селян (про це йтиметься далі), Коростенський відділ ДУ в листі до секретаря ОПК КП(б)У від 23 лютого 1930 р. висловлював необхідність вирішувати питання закриття церков у більш-менш правовому полі. В листі, зокрема, наголошувалось, що “закриття церков є питанням побутового життя села й породжує невдоволення радянською владою” [7, с. 60].

На початку 1930 р. (після Сталінської статті “Запаморочення від успіхів”) вище партійне керівництво видало кілька постанов щодо врегулювання питання закриття храмів. Телеграма начальникам оркрадмінвідділів за підписом В. А. Балицького від 14 березня, в директива ВУ ЦВК від 18 березня та обіжник Адміністративного НКВС УСРР від 21 березня “Про порушення революційної законності у питаннях відокремлення церкви від держави” звертали увагу місцевих керівників на численні випадки адміністрування при закритті храмів, зокрема припинення їх діяльності без затвердження Секретаріатом ВУ ЦВК.

Проте критика “верхами” надмірного адміністрування “низів” була лише тактичним кроком. Свавільні закриття церков без погодження з центром в цілому влаштували центральний державно-партійний апарат, оскільки давали вищому керівництву підстави звинувачувати у “перегинах” церковної політики виключно місцеву владу [5, с. 235].

Увага органів НКВС до даного питання значною мірою зумовлювалась також тим, що закриття церков породжувало антирадянські настрої, масові протести та виступи, навіть повстання, а за це вони (органи НКВС) несли безпосередню відповідальність. Проте така міра відповідальності цілком покривалась масовими викриттями та арештами (контрреволюційних елементів). Динаміка закриття церков у наступні роки свідчить про цілеспрямованість державної політики у питанні повної ліквідації матеріальної бази релігійних об’єднань. “Самодіяльність низів не отримала відсічі з боку православної ланки державного апарату... Зворотного відновлення діяльності закритих храмів не відбулося. Отож, це були не помилки, а свідомо лінія. Вона була магістральною”, – зазначає О. Ігнатуша [5, с. 236].

Чергова кампанія масового закриття православних церков розгорнулася з середини 30-х рр. і була проведена у досить короткий термін. Уже до 1937 р. на Житомирщині в окремих районах області залишилося по два-три діючих православних храми, а в багатьох – не було жодного. Так, у звіті Коростишівського Райпарткому за 20 вересня 1936 р. зазначалося, що діючих молитовних будинків в районі немає: закрито – 23, а на решту церков в селах Березівці, Царівні і Щегліївці пленумами сільських рад і президією Райвиконкому порушено клопотання про закриття, але ще не затверджено Президією ЦВК УСРР. Потіївський Райпартком повідомляв, що у районі було 20 молитовних будинків, з яких 17 церков, 1 костюл і 2 німецьких кірхи. Протягом 1935–1936 рр. за клопотанням Райвиконкому закрито ухвалою ЦВК 14 церков, 1 костюл і 2 кірхи, перебудовано під клуби 3 молитовних будинки, решта – в процесі перебудови. Залишалися відкритими церкви в селах Новоселка, Русанівка і Нова Буда, але служби там не проводилися. У селі Русанівка було оформлено закриття церкви, також послано групу агітаторів до Нової Буди. Секретар Райпарткому Данилейко жалівся, що сільські ради не мають коштів на перебудову закритих церков. У Радомишльському районі на вересень 1936 р. залишилась діючою лише одна церква в селі Мала Радча, решту 12 закритих церков перебудували під клуби, а 9 використовували для господарських потреб. На богослужіння до церкви Малої Радчі люди з навколишніх сіл ходили за 35 км., що стало предметом уваги Округо-

вога КП(б)У. Ось що писалось в листі під грифом “Цілком таємно” до секретаря Радимисьельського РПК Писчанського: “За нашими даними с. М. Радча є осередком релігійної пропаганди і гніздом контрреволюційних елементів... Окрпартком пропонує негайно повідомити, що Вами зроблено згідно з пунктом відповідної агітаційної роботи і ліквідації там релігійного осередку”. Варто зазначити, що масове закриття культових споруд здійснювалося зі свідомим порушенням нормативних постанов чинного радянського законодавства. Як правило, церкви закривали без резолюції Президії ЦВК. Так, в Житомирській області станом на травень 1937 р. було понад 500 зачинених церков, згідно яких нічого не робилося для остаточного їх закриття через ЦВК.

Що до діючих церков, то у порівнянні з іншими районами області, найкраще виглядав Житомирський, де ще функціонували церкви в таких селах, як Голіївка, Вереси, Псище, Левків, Гадзинка, Вацьків, Андріївна, Крошня, Калинівка і Скоморохи. Власне в Житомирі діяло лише дві церкви: Миколаївська на Смолянці та Яківська на Вільському (Російському) кладовищі (див. таб. 1).

Таблиця 1

Закриті та діючі культові споруди в Житомирі станом на 20. IV. 1936 р.

Конфесійна приналежність	Стан культових споруд					
	Закриті	Оформлені до закриття	Діючі	Використовуються різними організаціями	Не використовуються	Зруйновані
Православні	13	4	12	11	2	2
Римо-католицькі	6	-	1	2	4	-
Іудейські	28	8	9	10	10	8
Лютеранські	2	-	-	-	2	-
Старообрядські	1	-	1	-	-	-
Сектантські	-	3	-	-	-	-
Всього	50	15	23	23	18	10

Дані взято: [7, с. 80].

Прим. Щодо діючого римо-католицького костелу була постанова облвиконкому про закриття.

Таким чином, у 1937 р. було фактично завершено кампанію закриття культових споруд усіх конфесій, а відтак ліквідовано інституційні

ознаки релігійності, оскільки після закриття храму релігійна громада припинила своє існування. Руйнація конфесійної мережі досягалась засобами надмірного адміністрування, закриття значної частини храмів здійснювалось з порушенням процедурних формальностей, що зрештою санкціонувалось вищими органами партійної влади.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архівне відділення Бердичівської міської ради (далі АВБМР), ф. Р-407, оп. 1, спр. 91.
2. АВБМР, ф. Р-407, оп. 1, спр. 821.
3. Держархів Житомирської обл., ф. Р-363, оп. 1, спр. 1273.
4. Держархів Житомирської обл., ф. Р-363, оп. 1, спр. 1265.
5. Ігнатуша, О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
6. Мельник. З Кармелітського монастиря – музей // Радянський шлях (Бердичів). – 1925. – № 104. – 22 жовтня.
7. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках XX ст. : архівні документи та матеріали / Упор. С. І. Жилук. – Рівне : Волинські обереги, 2003. – 152 с.